

1966

ОТДЕЛЕН ОТПЕЧАТЪК

ЮРИЙ БЕГУНОВ (Ленинград)

„БЕСЕДА НА НОВОЯВИВШУЮСЯ ЕРЕСЬ БОГОМИЛУ“  
НА КОЗМА ПРЕЗВИТЕР И ЗАБРАНА  
НА ПОКЛОННИЧЕСКИТЕ ПЪТУВАНИЯ В СТАРАТА  
РУСКА ЛИТЕРАТУРА

## „БЕСЕДА НА НОВОЯВИВШУЮСЯ ЕРЕСЬ БОГОМИЛУ“ НА КОЗМА ПРЕЗВИТЕР И ЗАБРАНА НА ПОКЛОННИЧЕСКИТЕ ПЪТУВАНИЯ В СТАРАТА РУСКА ЛИТЕРАТУРА

„Беседа на новоявившуюся ересь Богомилу“ на българския писател от X в. Козма Презвитер е била добре позната в древна Русия. В продължение на много столетия, от XI до XVII в., тя е била грижливо преписвана и разпространявана в много преписи от руски книжовници на обширна територия от Карпатите (Галицки откъслек от първата половина на XIII в.)<sup>1</sup> до Баренцово море (препис от XII в. на Печенгския Троицки Трифонов манастир на полуостров Кола).<sup>2</sup> Историята на текста на „Беседата“ на Козма Презвитер в Русия става ясна не толкова от преписите, съдържащи пълния текст на „Беседата“, колкото от многобройните ѝ компилации в различни сборници с разнообразно съдържание (Пролог, Измарагд, Кормчая книга и др.). Тези компилации на „Беседата“ задоволявали нуждите на руския читател от преосмисляне на отделните части от съчинението на преславския презвитер с оглед на интересите към богомилската ерес, към изобличаване на свободомислещите, към убеждаване на лъжемонаси, лъжепастири и поклонници и т. н.

Изучаването на литературната съдба на произведенията на Козма Презвитер в Русия според нас е твърде важно, тъй като позволява да се установят конкретни аспекти на българо-руските литературни връзки. Не по-малко е важно да се установи кое именно от литературното творчество на българския писател е било особено привлекателно за руските книжовници, какви похвати от литературното му майсторство и по какъв начин са влияели върху старата руска литература. Настоящата статия е опит да се проследи въз основа на конкретен материал въздействието на „Беседата“ на презвитер Козма върху някои произведения от старата руска литература за поклонническите пътувания.

В известната „Беседа Козмы Пресвитера на новоявившуюся ересь Богомилу“ в „Словото“ или в главата „О исповѣдании еретичествъ“ ние четем следното осъждане на поклонническите пътувания до Ерусалим и в Рим:

„Друзии же, ходяше и не по закону остризающеса, отходать въ Иерусалимъ; инии же — в Римъ и въ прочаа грады. И тако, поматшеса,

<sup>1</sup> Львовская государственная научная библиотека, собрание рукописных книг, № АСН-372, л. 1 и об.

<sup>2</sup> ГПБ (в Ленинград), О I 930. л. 113—160 об.

възвращаються в дома свои, кающася безумнаго труда. И ови в них своя жены поемлют, смѣху суще человекомъ, ови съромъ чернчества не повергнутъ, далече его умом ходяще. Инии же преходят от дому в домъ чюжа, не сатворяюще от многорѣчьа устъ своих, повѣдающе и прилыгающе суща на инѣх землях, тѣмъ хотяще прославитись от человекъ.“<sup>3</sup> В „Словото“ или в главата „О мятущихся чернчехъ“ от същото произведение има още една забрана на монасите да пътешествуват: „не дажи волѧ на сердци си взискати Рима, ни Ерусалима, но, преданыѧ ти молитвы игуменом творѧ, пребывай в келии своей“<sup>4</sup>.

В старата руска литература също е имало съчинения, произлезли от средата на висшето духовенство, в които се осъждали поклонническите пътувания до Ерусалим. Тези пътувания благодарение на игумен Даниил, посетил Палестина в 1108—1110 г., особено са зачестили в XII в. В каноническите отговори на новгородския епископ Нифонт (1143—1160 г.) на въпросите на Кирик вече се чува суровото изобличаване на лъжепоклонниците, които отиват в Ерусалим само да „порозну ходяче ѧст и пити“<sup>5</sup>. По-късно се появили още две руски произведения, в които вече не просто се осъжда недостойното поведение на поклонниците, а изобщо се налага църковна възбрана върху всяко поклонническо пътуване. При това авторът на първото от тези две произведения, види се един от висшите църковни сановници, широко използва отделни думи и изрази от „Беседата“ на Козма Презвитер. Върху тези заимствувания от „Беседата“ е обърнал внимание още С. И. Смирнов в своята работа „Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины“ — първото от тях е статия № 12 от по-особената редакция на „Вопрошание Кириково“, второто — статия № 55, също от особена редакция на правилото „Ал двоеженец“.<sup>6</sup> В основата им е легнала статия № 12 от първоначална редакция на „Вопрошание Кириково“, допълнена с отделни думи и изрази от „Слово св. Даниила о мирьсте суете“. Последното е преработено на „Словото“ или на главата от „Беседата“ на Козма Презвитер „О мятущихся чернчехъ“ с псевдоепиграф „Св. Даниил“.<sup>7</sup> При съпоставяне на тези три текста помежду им може добре да се види как съставяният на статия № 12 от особената редакция на „Вопрошание Кириков

<sup>3</sup> М. Г. Попруженко, *Козма Презвитер — болгарский писатель X в.* София, 1936, текст, с. 43.

<sup>4</sup> Там, текст, с. 51.

<sup>5</sup> РИБ, т. VI, СПб., 1880, стълб. 27. Поклоннически пътувания като правило ставали само с позволение на духовния отец.

<sup>6</sup> С. И. Смирнов, *Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины* ЧОИДР, М., 1912, кн. 3, с. 355. Текстът на първото произведение С. И. Смирнов публикува по два преписа от XVI в. — ГБЛ, собрание Волоколамского монастыря, № 566, 91<sup>a</sup>—92<sup>a</sup>, и № 566, л. 124—125. Текстът на второто произведение С. И. Смирнов публикува по три преписа: 1) ГПБ, собрание Соловецкого монастыря, № 412/858, 1493 г. 365<sup>a</sup>; 2) ГИМ, Чудовское собрание, № 277, XV—XVI в., л. 348; ГБЛ, собрание Волоколамского монастыря, № 523, XVI в., л. 148<sup>a</sup>. (Вж. Смирнов, *Материалы...*, текст с. 77—78.)

<sup>7</sup> М. Г. Попруженко, *Козма Презвитер — болгарский писатель X в.* с. С—С1.

лва текста на своя първоизточник, значително засилвайки изоблича-  
то на лъжепоклонниците с отделни думи и изрази из произведението  
Козма Презвитер. При съпоставяне на текстовете също се вижда как  
гавителят на статия № 55 от особената редакция на правилото „Аще  
эженец“ съкращава текста на своя непосредствен източник — статия  
12 от особената редакция на „Вопрошание Кириково“.

прошание Кириково“, първо-  
чална редакция, статия № 12

„Вопрошание Кириково“, особена  
редакция, статия № 12

Правило „Аще двоэженец“, осо-  
бена редакция, статия № 55

иже се рѣхъ : идоуть въ  
проноу, въ ѿрусалимъ къ  
лтымъ, а другимъ аз бо-  
ню, не велю ити : сдѣ ве-  
в доброму юмоу быти.  
иѣ другоке оставихъ :  
сть ли ми, владыко, въ  
мь грѣхъ ?  
Велми, рече, добро тво-  
иши : да того дѣла идеть,  
ны порозноу ходаче иастии  
пити ; а то ино зло бори-  
ти, рече.<sup>8</sup>

Въспрос : „Аще кто въ Еру-  
салимъ ходить и къ свѣтымъ,  
такоже творѣ, да им азъ  
браню велми и зѣимъ велѣ  
въ правдоу богови оуголити,  
аще ли идеть, потоковничи  
грехъ естъ.“

Отвѣт : „Велми добро, аще  
браниши : идоуть тоуне ѣд-  
уше и въ празнествѣ вбы-  
хода чюжаа ѣдѣть, и ѣдѣй  
и пѣа не троудаса. И не  
то еше едино : и с прилыг-  
ганиемъ начноуть повѣдати  
ѣко на оной земли живуть.“

Егда же възратѣгся, глаго-  
люще : „калице есма“, и нач-  
нуть милостыни просить с же-  
нами своими, то ѣко пси  
на своѣ блевотини и ѣко  
свиньи в кале валагса, в  
празности ходѣше и тоуне  
ѣдуше чюжаа хлѣбы, и вбо-  
их троудовъ лишени боу-  
доуть, и по силѣ моукоу  
вечную, то възбранѣйте имъ  
велми, дабы не шли, велика  
бо им мзда ѿ бога за се,  
аще бы не шли. Зане писа-  
нѣе глаголетъ : чюжь вѣры  
есть, иже празденъ хода,  
а чюжаа ѣсть. А въ онѣх  
вѣкъ суд лють боудеть та-  
кому и не имать моучению  
конца.<sup>10</sup>

Вспрос : „А что во Иеру-  
салимъ ходѣть ко свѣтымъ  
творѣ, не велми се добро,  
аз бо велми браню : сдѣ имъ  
велю правдоу дѣати, ба бо-  
ѣтисѣа и жити, имѣа до-  
браѣ дѣла.“

Отвѣт : „Велми рече се добро,  
оже бранишь, идеть бо, да-  
бы не дѣлаѣа тоу ѣсть чю-  
жаа хлѣбы в порозности. И  
не то еше, но и прилыгаѣа  
начнеть повѣдати на инѣх  
странѣх бывшаѣ. Возбранѣи  
велми сего, да не шли бы  
ни вотще са трудили, велика  
бо се мзда ѿ бога была, чюжь  
бо есть вѣры правыѣ, праз-  
ныи ходѣт, люто имъ всу-  
жение боудеть.“<sup>10</sup>

<sup>8</sup> РИБ, т. VI, стълб. 27.

<sup>9</sup> ГБЛ, собрание Волоколамского монастыря, XVI в., № 566, л. 124—125.

<sup>10</sup> ГПБ, собрание Соловецкого монастыря, № 858, 1493 г., л. 365<sup>а</sup>.

Близката връзка между текстовете на „Беседата“ на Козма Провитер и „словото“ на „св. Даниил“, от една страна, и статия № 12 особената редакция — от друга, по-специално се забелязва в следни примери:

|                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                               |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>„Беседа“ на Козма Провитер, „слово“ „О исновѣдании еретичествѣ“</p>                                                                                                               | <p>„Слово“ на „св. Даниил“</p>                                                                                                                              | <p>„Вопрошание Кириково“, особена редакция, статия № 12</p>                                                                                                   |
| <p>Инии же преходат от дому в домы чюжаа не затворяюще от многорѣчьа усть своих повѣдающе и прилагающе соущаа на инѣх землях, тѣмь хоташе прославити от человекъ...<sup>11</sup></p> | <p>Инии же ходаше в чюжаа домы, и не затворяють от многаречения усть своих и повѣдающе съприлыганиемъ акже на оных землях, тем славы ищут.<sup>12</sup></p> | <p>И въ празнествѣ обыхода чюжаа домы и ядый и пѣа не трудаса и не то еще едино и съприлыганиемъ начнуть поведати тако на оной земли живутъ.<sup>13</sup></p> |

„Слово“ на „св. Даниил“

Статия № 12

„А ивие от них свои жены поимающе в посмѣхъ людемъ...“

„И упивающесе, акы невѣдущии закона, но акы свинии в калѣ валяющеса...“

„И невѣзбранно живутъ съ женами...“

„И яко свиньи в калѣ валяющеса...“

В цяла редица случаи отделни думи и изрази от изследваното произведение възхождат непосредствено към текста на „Беседата“.

<sup>11</sup> М. Г. Подруженко, цит. съч., текст, с. 43.

<sup>12</sup> Там, с. СП.

<sup>13</sup> ГБЛ, собрание Волоколамского монастыря, № 566, л. 124<sup>а</sup>.

„Беседа“

Статья № 12

„... иже в лености чюжь хлѣбъ ѣдуше...“<sup>14</sup>  
 „... ни туне хлѣба ѣдомъ, ни у кого ж вас, но  
 въ трудѣхъ и въ усильи...“<sup>15</sup>  
 „... ови сквозѣ грады без мѣста матутса, туне  
 ѣдуше чюжь хлѣбы праздни обоихъ суще трудовъ,  
 дни препровожающе, назирающе, гдѣ пирове бы-  
 вают...“<sup>16</sup>  
 „... акы пси на своя блевотины...“<sup>14</sup>

„... идуть туне ѣдуше и въ праз-  
 нествѣ обыхода чюжаа домы и  
 ѣдый и пѣа не трудася... в праз-  
 ности ходаше и туне ѣдуше чю-  
 жаа хлѣбы обоихъ трудовъ лишени  
 будутъ и по силѣ муку вечную...“  
 „... ѣко пси на своа блевотины...“

Заключителните редове на статья № 12 по своето съдържание на-  
 помнят заключителната част от главата или „словото“ на „Беседата“  
 „О хотѣщихъ отити в черныа ризы“, започваща с думите: „Колми  
 паче чернцем, мимоходи бо и пришелци есмь братье въ вѣцѣ сем...“<sup>18</sup>

Така под перото на непознат книжовник се появило още едно про-  
 изведение, забраняващо поклонническите пътувания до Ерусалим. Оче-  
 видно то е написано не по-рано от средата на XII в. (времето на възник-  
 ване на първоначалната редакция на „Вопрошание Кириково“) и не по-  
 късно от края на XV в., тъй като в Доситеевата Соловецка Кормчая от  
 1493 г. вече е имало и „Словото“ на „св. Данил“, и съкратената редак-  
 ция на изследваното произведение (статья № 55 от особената редакция  
 на правилото „Аще двоеженец“). Тъкмо през XII—XV в. е имало най-  
 много пътувания за Палестина, засвидетелствувани от писмени памет-  
 ници — „хождения“ на игумен Даниил (началото на XII в.), на Добриня  
 Ядрейкович (началото на XIII в.), на архимандрит Агрефений (XIV в.), на  
 Стефан Новгородец (XIV в.), дякон Игнатий Смолнянин (XIV в.), мних  
 (монах) Елифаній (началото на XV в.), свещеник Варсонофий (XV в.),  
 мних Зосима (XV в.), „гост“ (търговец) Василий (втората половина от  
 XV в.) и др.<sup>19</sup>

Изследваното от нас произведение се намира в руслото на съчине-  
 нията, излезли от ръцете на духовенството, неодобрително отнасяло се  
 към масовите поклоннически пътувания до Палестина и на Изток.  
 В. П. Адрианова-Перетц за истинска причина на тази забрана смята „от  
 векове ревнивото отношение на църковниците спрямо опитите на миря-  
 ните да се ориентират самостоятелно във въпросите на религията, неза-  
 висимо от начина на изразяването им — било в четенето на библията, било  
 в разсъжденията за догматически въпроси или в желанието да се види  
 това, за което се разказвало в библията“. Към началото на XIII в. забра-

<sup>14</sup> М. Г. Попруженко, цит. съч., текст, с. 56.

<sup>15</sup> Там.

<sup>16</sup> Там, текст, с. 47

<sup>17</sup> Там, текст, с. 46

<sup>18</sup> Там, текст, с. 00.

<sup>19</sup> В. В. Данилов, О жанровых особенностях древнерусских „хождений“, *Труды ОДРЛ*, т. XVIII, М.—Л., 1962, с. 21—37.

ната на пътуванията за Палестина се простряла и върху простите мон-на. На тях им се препоръчвало „да търсят спасението и бога не с крака а чрез изпълняване „на монашеските обети и иноческия живот“, „не сляще к Иерусалиму“.<sup>20</sup>

Своето запрещение да пътешествуват духовенството нерядко е об-чало във форма на нравствено-учителна проповед, изобличаваща не-стойния живот на лъжливите странници, тоест поклонници не по призва-С помощта на отделни фрази и изрази от „Беседата“ на Козма През-тер на съставителя на статия № 12 на „Вопрошание Кириково“ в о-бена редакция се е удало да нарисува обобщената и непривлекател-картина на руското поклонничество за Ерусалим и други земи пора-нежеланието на поклонниците да се трудят и празното им любопитст-Странниците през време на пътуването си не само пият и ядат за чуж-сметка, но след като се върнат, почват да просят милостиня и да-хвалят, като казват: „калицы есма!“ (тоест духовни странници сме),-продължават да живеят, без да се трудят, нарушавайки по този нач-поклонническия обет за въздържание.

Прочее староруският книжовник едва ли е нямал никакви основ-ния за такова осъждане на поклонниците. Измежду последните е има-немалко тунеядци, които нерядко се хвалели със своето положение. С-напр. своеобразната поклонническа изповед на един такъв божигробс-пътник, издадена още от П. Безсонов:

Сего ради нищ есмь ;  
Села не имею ;  
Винограда не копаю ;  
По морю плавания не сотворяю,  
С гостьми купли не дею ;  
Князю не служу, болярю не точен ;  
В слугах не потребен ;  
Книжному поучению забытлив ;  
Церкви божий не держуся ;  
Отца своего духовнаго  
Заповедь преступаю,  
Тем бога прогневаю ;  
На всякое дело благо не понятлив...<sup>21</sup>

За живота на поклонниците-професионални просяци след завръщанетс-им от пътуване разказва друг стих:

<sup>20</sup> *История русской литературы*, т. I, Изд. АН СССР, М.—Л., 1945, гл. VIII, с. 365.

<sup>21</sup> П. Безсонов, *Калеки переходные*, Сборник стихов и исследования, М., 1861, с. 25.

А православные станут милостыню подавати;  
 Иво кто есть верный христианин,  
 Он их приобует и приоденет,  
 Ты даруй ему нетленную ризу;  
 А кто их хлебом-солью напитает,  
 Даруй тому райскую пищу;  
 Кто их от темной ночи оборонит,  
 Даруй в раю тому место.  
 Кто им пути-дороги указывает,  
 Незаперты в рай тому двери.  
 От того они слова будут  
 Они сыты да и пьяны и довольны,  
 Будут и обуты и одеты,  
 Они будут теплом да обогрены  
 И от темныя ночи приукрыты.<sup>22</sup>

Ситите и доволни от живота тунеядци са могли да предизвикват нагълно справедливото негодувание на руския човек.

В статия № 12 с помощта на отделни думи и изрази от „Беседата“ на Козма Презвитер се разказва за това, как поклонниците „с излъгване“ разказват за живота в чуждите земи. В древна Русия е имало немалко любители да слушат такива разкази. Така напр. в билината „Сорок калик со каликою“ се разказва за княгиня Апраксеевна, която кани поклонника Касиан Михайлович

... на долгие вечера посидети,  
 Забавные речи побайти,  
 А сидеть бы наедине,  
 во спальне с ней.<sup>23</sup>

Ако се съди по същата билина, всред истинските поклонници били осъждани кражби, лъжа, блудство, а нарушителите на заповедите ги очаквало сурово наказание. Истинските поклонници не могли да не се интересуват от живота на съседните народи, от техния бит, култура, не могли да не разказват за този живот.

Обаче за феодалната класа в древна Русия разказите на такива умни поклонници, като напр. йгумен Даниил, можели да са опасни, тъй като те стимулирали любознателността към въпросите на вярата. И тъкмо това вероятно е предизвиквало у духовенството страх пред все повече

<sup>22</sup> Там, с. 6.

<sup>23</sup> Там, с. 12. Като пример на епигонство на странничеството може да послужи странничката Феклуша, персонаж от драмата на А. Н. Островски „Буря“, която „поради своята немощност далеч не е ходила, но пък много неща е чула“, „обичала е сладко да си хапне“ и, за да я нахранят, разказвала на прислугата в господарската къща неправдоподобни приказки „за салтан Махнут Турски“ и „за салтан Махнут Персийски“ (вж. А. Н. Островски й, *Собр. соч.*, т. II. Пьесы 1856—1861, М., 1950, с. 227).



усилващото се влечение у руските хора към пътувания, към запознаване с живота на други народи, към разширяване на географските познания и изобщио на техния кръгзор. Оттук произтича ярко изразената в статия № 12 тенденция за коренно пресичане на всички опити на руските хора да пътешествуват: „... то възбраняйте им велми, дабы не шли, велика бы им мьзда от бога за се, аще бы не шли...“

Не е ли възникнало изследваното от нас произведение в XV в., когато, от една страна, са се засилили поклонническите пътувания до Палестина и на Изток, а, от друга страна, в Русия се появили монаси исихасти, които проповядвали манастирски живот, уединяване в килията, затвореност?